

УДК 302.2 (477.87)

**THE RESULTS OF THE STUDY OF THE STONE AGE MONUMENTS OF
TRANSCARPATHTA****РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ ЗАКАРПАТТЯ****Penyak P.S. / Пеняк П.С.***s. ist. s., as. prof / к. істор. наук, ст. наук. співроб.*

ORCID 0000-0002-9168-4123

*Ivan Krypuyakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine**Uzhhorod, Universitetska 21, 88000**Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України**Ужгород, Університетська 21, 88000*

Анотація. Стаття присвячена вивченню палеоліту й появи первісної людини на теренах сучасного Закарпаття. Аналізуються здобутки вітчизняних й іноземних учених у дослідженні стародавнього кам'яного віку регіону. Можна стверджувати, що край входив до числа тих регіонів, які брали участь у зародженні й генезі людської цивілізації на зорі її формування.

Ключові слова: кам'яний вік, Закарпаття, стоянка, кам'яні знаряддя праці, первісна людина.

Вступ.

Донедавна на питання, коли на території сучасного Закарпаття з'явилася первісна людина, мало хто у наукових колах наважувався відповісти. А між тим воно цілком слушне, бо від відповіді на нього залежить розповідь про початок історії краю. Зібрані протягом більше ніж століття на теренах регіону артефакти стародавнього кам'яного віку (палеоліту) безпосередньо стосуються цієї проблеми і складають процес накопичення кам'яних знарядь праці про найдавніший, найтриваліший за часом період в історії людства.

Основна частина.

Тривалий час серед науковців пануючою була думка про те, що територія сучасного Закарпаття у добу стародавнього кам'яного віку не була заселена людською спільнотою. Не стали переконливими і перші стоянки з кам'яними знаряддями праці, що були відкриті у 1906 – 1908 роках фундатором закарпатської археології Т.Легоцьким на Павловій горі у Мукачеві і у 1935 році чеським археологом Я.Скутілом у Берегові на Малій горі [13, s. 132-135]. У радянський час збиранням підйомного матеріалу займався відомий краєзнавець П.П. Сова. В околицях Ужгорода на Радванській, Замковій, Дайбовецькій горах, а також у Горянах він виявив стоянки пізнього палеоліту, на яких зібрав кілька сотень кам'яних нуклеусів, з яких виготовляли різці, скребки, проколки та інші ріжучі та колючі знаряддя [8, с. 180-187]. У ті ж роки у Мукачеві на Чернечій горі велику колекцію палеолітичних знарядь зібрав колишній ігумен Мукачівського монастиря В.В. Пронін [12, s. 5-14].

Ці спонтанні відкриття палеолітичних місцезнаходжень привернули увагу фахівців-археологів. Під час розвідкових робіт, проведених у 60 – 80-х роках минулого століття, ними було відкрито десятки нових місцезнаходжень. У 1965 році в околиці Шелестівського городища (Мукачівський район), а також на горі

Тупча М.К. Анісіюткін виявив три пункти мустьєрських місцезнаходжень, на яких зібрав кілька кремнієвих і кварцитових виробів [11, s. 48]. У 1967 році геолог В.Г. Петрунь, відвідавши діючий кам'яний кар'єр у селі Рокосово Хустського району, зафіксував стоянки ашельського і мустьєрського часу, на яких зібрав колекцію андезитових, кремнієвих і обсидіанових знарядь праці. Згодом, у 1969, 1971, 1978 роках Закарпатська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.М. Гладиліна на пагорбах, що оточують село Рокосово, знайшла ще 13 пунктів місцезнаходжень раннього палеоліту [2, с. 14-16]. Протягом 70 – 80-х років ХХ ст. Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.І. Пеняка на трасі будівництва Транскарпатської шосейної дороги виявила ряд стоянок пізнього палеоліту в Мукачеві, Обаві, Сваляві, Ганьковиці, а також у Перечині, Дубрівці, Клячанові.

Починаючи з 1969 року почалося систематичне і цілеспрямоване вивчення палеоліту краю, яке здійснювала Закарпатська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР, а з часом - Археологічного музею Інституту зоології АН УРСР під керівництвом В.М.Гладиліна. Дослідникам конче була необхідна пам'ятка, яка б послужила опорним пунктом для систематизації палеолітичних старожитностей регіону, а разом з тим була б зв'язуючою ланкою з палеолітом Центральної Європи. Нарешті, у 1974 році після п'яти польових сезонів її вдалося відкрити. Це була група палеолітичних стоянок, розташованих у східній частині селища Королево Виноградівського району на вулканічних відрогах лівого берега Тиси. Тут, на західному схилі гори Сар, в урочищах Виннички, Бейвар, Гострий Верх було зафіксовано три палеолітичні стоянки. Розкопками у Королеві виявлено 14 різночасових комплексів кам'яних виробів: сім ашельських, шість мустьєрських і один початкової пори пізнього палеоліту. Сировиною для виготовлення знарядь праці переважно служили чорний місцевий андезит, рідше кварцит, кремій, сланець, обсидіан, кварц. Усі сім ашельських культурно-хронологічних комплексів генетично пов'язані. Їх об'єднує лінія розвитку техніки обробки каменю і набору знарядь. За своїми техніко-типологічними показниками вони відносяться до кола індустрії раннього, середнього і пізнього ашеля. Як зазначав В.М.Гладилін, за кількістю нашарувань часу ашель-мустьє, чіткістю геологічної стратиграфії, чисельності і виразності археологічних матеріалів, перехідних від ашеля до мустьє і пізнього палеоліту, Королівське місцезнаходження не має собі рівних в Україні, воно є пам'яткою загальноєвропейського і світового значення. Стаціонарні розкопки у Королеві тривали 14 польових сезонів, під час яких досліджено понад 1500 м² площі [3, с. 18, 24-25, 29].

Характерним для кам'яної індустрії ашельської доби Закарпаття є наявність численних чопперів (знаряддя з ріжучими і рубаючими функціями), колуноподібних сікачів, поодиноких атипічних рубил. У порівнянні з класичним європейським і південним (африканським) ашелем закарпатська індустрія значно відрізняється. За попередніми даними, аналогії місцевим комплексам трапляються на території Словаччини та на Балканах, але й вони вимагають уточнення.

Крім Королева, багатими на кам'яну індустрію раннього палеоліту стали стоянки в околиці Рокосова Хустського району й Малого Раковця Іршавського району, де було виділено сім ранньопалеолітичних комплексів кам'яних виробів, найдавніший з яких характеризується примітивною технікою розчеплення, а знаряддя праці представлені чопперами, скреблами та поодинокими зубчасто-виїмчастими знаряддями [4, с. 82; 7, с. 194-200]. Як вважають дослідники, тут існували дві окремі групи артефактів: майстерні і стоянки-майстерні. Вони датуються часом приблизно 850 – 150 тисяч років тому. Перші сконцентровані на нижніх терасах, де було багато кам'яної сировини, другі - на більш високих терасах, де сировина зустрічалася рідко або зовсім відсутня. На думку більшості археологів, ашельські комплекси Королева, Рокосова, Малого Раковця складають єдину у територіальному і техніко-типологічному відношенні групу, найближчі аналогії яким відомі з території Словаччини й Чехії [3, с. 24, 29].

На Закарпатті поки що не знайдено решток кісток первісних людей (архантропів). Тому важко визначити, який фізичний тип людини був творцем кам'яних виробів, які були знайдені в краї. Спираючись на аналогії з сусідніх територій, наприклад, на знахідки кістки потилиці дорослої особи з міста Вертешселлеш (Угорщина), вчені допускають що ним міг бути близький тип людини до так званого синантропа (назва походить від латинського слова "Сіна" – Китай і грецького слова "антропос" – людина). На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди прийшли на територію Верхнього Потисся з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть.

Архантропи жили невеликими групами, утворивши первісне людське стадо. Ця перша форма соціальної організації базувалася на основах кровноспоріднених стосунків. Господарство носило присвоювальний характер, бо його основу складали збиральництво плодів, ягід, їстівних коренів, а також полювання і рибальство. Основним знаряддям праці було рубило, що виготовлялося шляхом оббивання кам'яної заготовки з двох боків. Воно мало довгасту, плескату форму довжиною 20 – 25 см вагою до 1,5 кг. У руках первісної людини рубило стало універсальним інструментом її дії на навколишній світ. Залежно від ситуації воно виконувало роль сокири, кайла, металюного каменя тощо. Як вважає переважна більшість науковців, поява однотипних кам'яних знарядь на зразок рубила свідчить про зародження мислення, про початок переходу до свідомої виробничої діяльності.

Важливою для регіона є спроба палеолітознавців визначити час розселення ашельських колективів на теренах Європи, який, на думку В.М. Гладиліна, збігається з утворенням гюнського, міндельського і ріського льодовиків і періодами потепління між ними - гюнц-міндельським і міндель-ріським міжльодовиків'ям [3, с. 53]. Із середини ашельської пори кліматичні умови поступово змінюються у бік похолодання. Для Європи різкі зміни клімату принесли ріське та вюрмське зледеніння, назви яких походять від приток Дунаю на території Австрії - Гюнц, Міндель, Ріс, Вюрм. Теплолюбні рослини та тварини поступово відійшли на південь або вимерли. Їх місце зайняли

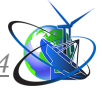

рослини і тварини, що пристосувалися до більш суворих кліматичних умов. Первісна ж людина, маючи певний досвід колективної праці, не тільки переборола труднощі, пов'язані з похолоданням, а й зробила подальший крок у становленні господарства і культури.

Стоянки мустьєрського часу (150 – 35 тисяч років тому) виявлені, головним чином, на останніх південних відрогах Карпат: Берегово, Дубрівка, Мукачево, Запсонь, Ужгород. Чим же мустьєрська пора відрізняється від попередньої ашельської? Насамперед удосконаленням техніки обробки каменю, яка відома в науці під назвою сколота. Її суть полягає в тому, що знаряддя праці почали виготовляти не з простих шматків каменю, а з пластин та відщепів, попередньо сколотих із спеціальних заготовок, відомих як нуклеуси або ядрища. Для мустьєрської епохи характерний широкий нуклеус дископодібної форми, від якого сколювали пластини. Краї пластин обробляли за допомогою дрібного оббивання – ретуші. Мустьєрська епоха відзначається появою нових знарядь – гостроконечників і скребел.

Результатом різкого похолодання було винайдення способу штучного добування вогню. Зміни у природі змусили первісну людину пристосуватися до нових умов існування. Помітне зменшення флори, зумовлене сухим різко континентальним кліматом, поява нових видів фауни - мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, печерних ведмедів, призвели до того, що традиційне для попереднього періоду збиральництво дедалі більше поступається місцем полюванню, яке носило облавний, загінний характер. Збиральництво плодів та їстівних рослин доповнювало вибір їжі. Про поширення мисливства свідчать знахідки кісток і зубів мамонта, які зафіксовані у Чопі і Ракошині, а також кістки велетенського оленя і печерного ведмеда з Великої Угольки. На думку вчених, фізичним типом людини мустьєрської доби був неандерталець. Він був невисокий на зріст (приблизно до 160 см), сутулий, кремезної статури, мав велику голову видовженої форми з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям, з об'ємом мозку 1400 см³ і більше. Цей тип давньої людини нині відомий у багатьох країнах світу і, ймовірно, у ті давні часи він перебував і на території сучасного Закарпаття. Невеликі за розмірами стоянки свідчать про те, що первісні люди жили невеликими групами, які формувалися на основі спільного добування засобів для життя та захисту від небезпеки.

Мустьєрські пам'ятки регіону, як вважає київська дослідниця Л. Кулаковська, належали одній спорідненій групі населення (спільність території, матеріальної культури, синхронність існування), яка була генетично пов'язана з більш ранніми ашельськими старожитностями Королева [6, с. 81]. Поява таких комплексів у Подністров'ї свідчить про переселення окремих груп давніх людей із Закарпаття до цього регіону. На початку вюрмського зледеніння на території краю фіксуються залишки матеріальної культури нової мустьєрської групи населення, про що свідчить другий культурний горизонт Королева, а також місцезнаходження Запсонь II, Оноківці, Горяни. Вони характеризуються відмінними від попередніх технічними прийомами і типологічними рисами кам'яних знарядь праці. Матеріали цих місцезнаходжень близькі до

мустьєрських зібрань сусідніх територій Словаччини та Угорщини.

Найбільш пізні мустьєрські комплекси виявлено у південно-східній частині краю, розташовані вони в околиці села Черна на Виноградівщині. Наприклад, на стоянці Плешка II зібрано більше 170 предметів, виготовлених з андезиту, кварциту, кременю, обсидіану і сланцю [9, с. 75]. Серед них 24 знаряддя праці: скребачки, скребла, пластини, відщепи, нуклеуси. На місцезнаходженні Черна I на поверхні і у шурфах зафіксовано 59 кам'яних знахідок, виготовлених зі світло-коричневого кварциту та андезиту. Ці та інші місцезнаходження Л. Кулаковська об'єднала в одну чернянську культуру, аналогії якій відомі у Моравії.

У результаті інтенсивних пошуків сьогодні на Закарпатті відомо понад 40 місцезнаходжень пізнього палеоліту, які датуються часом близько 35 – 12 тисяч років тому. Стоянки пізнього палеоліту розташовувались, як правило, групами по долинах і берегах річок або у передгірських районах, багатих на кремій і сприятливих для полювання. Найбільше даних зібрано про стоянки на Павловій горі у Мукачеві, Малій горі у Берегові, на Радванській горі в Ужгороді, горі Сар у Королеві. Не менш цінними є також місцезнаходження з численними кам'яними виробами, зібраними підйомним способом у Запсоні, Великій Бийгані, Горянах. Стоянки пізнього палеоліту виявлено і в гірських районах: Ганьковиця, Лумшори, Дубриничі, Шаян, Велика Уголька. Це свідчить про те, що первісна людина успішно освоювала не лише рівнинну, передгірську, але і гірську частину краю. Тим самим спростовано твердження ряду вчених, що заселення гірських районів відбувалося лише у період середньовіччя. Тут знайдено кам'яні знаряддя праці (скребла, різці, ножевидні пластини, проколки, наконечники дротиків), нуклеуси, відщепи. Для їх виготовлення використовувався андезит, кварцит, кремій, обсидіан. Нуклеуси набувають правильних призматичних або конусоподібних форм з чіткими слідами від сколювання. Вдосконалюється плоска ретуш відтисканням (віджиманням) дрібних відщепів-лусочок на краях і поверхні знарядь праці.

На погляд київського дослідника В. Ткаченка, сьогодні на Закарпатті виділяються три компактні у часовому та культурному відношенні групи пам'яток пізнього палеоліту. До першої належать кам'яні індустрії Королева (Гострий Верх - 1а), Королева II. Другу групу склали місцезнаходження "берегівської" культури (Берегово I, II, V, Мужієво I, Бене I, Дідова гора). Найбільш поширеною за територією розташування є третя група, знахідки якої включають матеріали, зібрані на поверхні (Радванська гора, Замкова гора, Горяни в Ужгороді, гора Галіш, Павлова гора у Мукачеві, Кам'янське, Шаланки) [10, с. 22-36]. Вивчення і аналіз сировини для виготовлення кам'яних знарядь праці показали, що носії пізньопалеолітичної культури Королева використовували переважно сировину вулканічного походження. Носії "берегівської" культури надавали перевагу світло-сірому кременю. Для індустрій третьої групи (еталон - Радванська гора) базовою сировиною служила кремінна галька темного кольору. Як з'ясувалося, та чи інша сировина була відома усім носіям різних культурних традицій. Усі три групи: королівська, берегівська і Радванська гора, на думку В.І. Ткаченка. - це

самостійні та різноманітні прояви пізнього палеоліту Закарпаття [10, с. 36].

Як відомо, у пізньому палеоліті розвивається домобудівництво. Поряд з колективними великими житлами використовуються круглі чи овальні наметоподібні малі житла, освоюються печери. Одна з таких відома з урочища Молочний Камінь у Великій Угольці Тячівського району. Життя людей пізнього палеоліту і надалі базувалося на присвоювальних формах господарської діяльності - мисливстві, збиральництві, рибальстві.

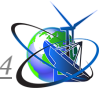
На початку пізнього палеоліту остаточно сформувався сучасний фізичний тип людини, який дістав назву "людина розумна" (*Homo sapiens*) або "кроманьйонець", "неоантроп". Сьогодні панівною є думка, що причиною, яка сприяла швидкому розвитку людини стало запровадження екзогамії - заборони статевих стосунків між членами однієї родової групи. Вона привела до виникнення нових відносин спорідненості між людьми - до появи родової общини. Стрижнем родової організації суспільства став рід - об'єднання кровних родичів за материнською лінією. Головною особою роду була жінка, через те, що родовід за групового шлюбу міг вестися лише за жіночою лінією, крім того, вона виступала у ролі хранительки сімейного вогнища. З'являються найдавніші релігійні уявлення й вірування: тотемізм, магія, фетишизм, анімізм.

Висновки.

За роки виявлення й вивчення старожитностей стародавнього кам'яного віку краєзнавцями і спеціалістами-археологами на Закарпатті взято на облік більше 90 пам'яток раннього й пізнього палеоліту. Уже сьогодні ми можемо аргументовано говорити, що Закарпаття входило до числа тих регіонів, які брали участь у зародженні й генезі людської цивілізації на зорі її формування.

Література:

1. Археология Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1985. Т. 1. 567 с.
2. Гладилин В.Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции. В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции. Киев, 1975. Ч. I. С. 14 – 16.
3. Гладилин В.Н. Ранний палеолит. В кн.: Археология Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1985. Т. 1. С. 12 – 54.
4. Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. 267 с.
5. Древняя история Верхнего Потисья. Львов: Изд-во ЛГУ, 1991. 192 с.
6. Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. Киев: Наукова думка, 1989. 126 с.
7. Рижов С.М. Археологічні дослідження палеолітичної пам'ятки Малий Раковець на Закарпатті. В кн.: Археологічні студії. Чернівці-Київ. 2000. №1. С. 194 - 200.
8. Сова П.П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді. *Археологія*. 1964. Т. XVII. С. 180 – 187.
9. Солдатенко Л.В. Мустьерські пам'ятки Закарпаття (до археологічної карти УРСР). *Археологія*. 1982. № 37. С. 73 – 83.
10. Ткаченко В.І. Про культурні особливості розвитку пізнього палеоліту

Закарпаття. В кн.: Проблеми археології Східних Карпат. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 22 – 36.

11. Anisutkin N.K., Banész L. Mustierske nalezisko Turča na Zakarpatskej Ukraine. *Vychodoslovensky pravek*. Nitra, 1971. № 2. S. 45 – 57.

12. Pronin V.V. Archeologické nálezy na Černeckej hore v Mukačeve (Zakarpatska oblast' USSR). *Študijně zvesti AU SAV*. Nitra, 1959. Č. 3. S. 5 – 14.

13. Skutil J. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatské Rusi. In.: Spisi historického odboru Matice slovenskej v Turčanskom sv. Martine. 1938. Sv. 4. S. 132 – 135.

Summary. *When a primitive man had appeared in Transcarpathia ? Exactly this problem this article is sanctified to. Beginning of the history of Transcarpathia depends on her decision. From the data of archaeology, oldest tracks of primitive people in Transcarpathia validified in an early Stone Age. All on territory of region is fixed more than 90 sights of Stone Age.*

Key words: *Stone Age, Transcarpathia, primitive man, stone tools.*

Стаття надіслана 19.04.2024

© Пеняк П.С.